

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Факультет психології

Кафедра психології розвитку

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**ЧИННИКИ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТАРШОКЛАСНИКАМИ В
УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Спеціальність 053 «Психологія»

Студент 4 курсу, 1 групи,
ОС «Бакалавр»,
Фуркан ЧІВРІЛЛІОГЛУ

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
доцент
Наталія ДЕМБИЦЬКА

Допустити до захисту в ЕК
кафедра психології розвитку
Протокол № _____ від _____
Завідувач кафедри: д.психол.н., доц.
Наталія ДЕМБИЦЬКА
_____ (підпис)

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТАРШОКЛАСНИКАМИ	6
1.1. Вибір професії особистістю як проблема психологічної науки	6
1.2. Теоретичний аналіз чинників вибору професії в ранній юності	17
Висновки до розділу 1	24
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВИБОРУ СТАРШОКЛАСНИКАМИ ПРОФЕСІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	26
2.1. Програма емпіричного дослідження чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану	26
2.2. Характеристика психодіагностичного інструментарію	29
Висновки до розділу 2	35
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТАРШОКЛАСНИКАМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	37
3.1. Аналіз особливостей здійснення вибору професії старшокласниками	37
3.2. Аналіз чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану	40
Висновки до розділу 3	47
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52
ДОДАТКИ	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Складні соціально-політичні умови, у яких опинилося наше суспільство останні три роки: війна, міграція, соціальне сирітство, кардинальна зміна соціальних і життєвих цінностей та ін., обумовлюють необхідність по-новому подивитись на зміст, чинники і засоби оптимізації професійного самовизначення молоді.

Психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення старшокласників, що опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів наразі розглядається науковцями в якості найважливішого засобу соціальної і психологічної реабілітації зазначеної категорії учнівської молоді, яку можуть забезпечити психологи закладів освіти у своїй повсякденній роботі.

Старшокласники відносяться до вікового періоду, який називається «рання юність» [36]. Основним змістом цього вікового періоду в розвитку індивіда, на думку багатьох українських вчених, є професійне та особистісне самовизначення, остаточне формування життєвих цінностей, життєвих стратегій і планів, вибір професії, формування «образу-Я», формування готовності до самостійного дорослого життя, формування соціальної зрілості і соціальних компетенцій.

Вивченням змісту та чинників професійного самовизначення займалася низка зарубіжних та вітчизняних вчених: Л. Гуцан, Н. Когутяк, Т. Клибанівська, Р. Кулаков, О. Мартиненко, Л. Оліховська, О. Посацький, І. Потоцька, Я. Раєвська, Л. Сердюк, І. Ткачук, А. Шевченко, К. Adams, E. Audin, J. Lee та інші.

Тим не менше, майже не досліджено проблему змісту, особливостей та чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану. Тож обрана тема дослідження є актуальною.

Об'єкт дослідження – процес вибору особистістю професії.

Предмет дослідження – психологічні чинники вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану.

Мета - дослідити психологічні чинники вибору старшокласниками професії.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми психологічної детермінації вибору професії та обґрунтувати психологічні чинники вибору професії учнями старших класів закладів загальної середньої освіти.
2. Розробити емпіричне дослідження вибору професії та її чинників в умовах воєнного стану.
3. Емпірично дослідити особливості здійснення вибору професії в ранній юності.
4. Дослідити чинники професійного самовизначення в умовах воєнного стану.

Методи дослідження:

1. *Теоретичні* – аналіз та узагальнення наукових джерел з проблеми;
2. *Емпіричні*. Рівень та особливості сформованості вибору професії старшокласниками вимірювався нами за допомогою анкети «Виявлення рівня сформованості професійного самовизначення старшокласників» (А. Шевченко) та методики «Мотивація кар'єри» (Е. Шейн). Для визначення психологічних чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану, нами були використані опитувальники: «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» (адаптований варіант методики Г. Айзенка), Опитувальник «Індекс благополуччя ВООЗ-5» (WHO-5 WELL-BEING INDEX) (адаптація Л.М. Карамушки, К.В. Терещенко, О.В. Креденцер), «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12), адаптована українською мовою Громою Г.М.
3. *Математико-статистичні*: первинні статистики, кореляційний аналіз.

Емпірична база дослідження: Дослідження проводилося методом інтернет-опитування через спеціально створену форму, що включала у себе тексти емпіричних методик та анкету для збору даних респондентів для виявлення основних характеристик вибірки дослідження. Вибірку нашого дослідження склали 57 українських школярів (від 15 до 17 років). Достовірність і надійність результатів дослідження забезпечувалася науково-теоретичним обґрунтуванням вихідних положень дослідження, використання методів, адекватних меті, задачам, об'єкту та предмету дослідження, репрезентативністю вибірки, кількісним і якісним аналізом отриманих результатів, використанням сучасних методів математичної статистики.

Наукова новизна та практична значимість отриманих результатів. Вперше досліджений рівень професійного самовизначення старшокласників в умовах воєнного стану та основні мотивації та цінності кар'єри, а також їх чинники. Зокрема визначено, що підвищення рівня психологічного благополуччя, толерантності до невизначеності та стабілізація психічного стану старшокласників можуть значно оптимізувати процес професійного самовизначення в умовах воєнного стану.

Результати дослідження можуть бути використані у науковій та практичній роботі соціально-психологічних служб, при складанні навчальних програм та написанні наукових робіт.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (47 найменувань, із них 3 – іноземними мовами), додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 64 сторінки, із них основного тексту – 52 сторінки. Робота проілюстрована 4 таблицями та 5 рисунками.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТАРШОКЛАСНИКАМИ

1.1. Вибір професії особистістю як проблема психологічної науки

Вибір професії вивчається дослідниками у галузі психології через феномен професійного самовизначення особистості. Тому необхідно визначити зміст цього поняття з точки зору різних напрямків психологічних досліджень.

Спираючись на ґрунтовний аналіз філософських, соціологічних та психологічних джерел, слід виділити донауковий період осмислення поняття професійного самовизначення.

На першому етапі, з давніх часів до кінця XIX ст., уявлення про професійне самовизначення в буттєвому і науковому розумінні обмежувалися представленнями про значущість праці в цілому, що обумовлено тим фактором, що праця слугувала засобом задоволення первинних потреб [4]. Однак вже в той час існувала необхідність підготовки до певних видів діяльності (наприклад, військової, релігійної, управлінської діяльності, тощо) та виявляти схильності особистості, що обирає певний вид діяльності, однак в ті часи господарював директивний принцип, обумовлений швидше необхідністю, ніж свободою вибору.

На другому етапі, з кінця XIX до другої половини XX ст., у науці досліджувалися окремі елементи феномену професійного самовизначення. На початку XX ст. розуміння існування феномену, що надає людині усвідомлення значимості не тільки праці взагалі, але і конкретного виду трудової діяльності, призвело до появи такого наукового напрямку, як психологія праці.

У рамках психологічної теорії та емпіричної практики були досліджені такі категорії, як самоактуалізація (А. Маслоу), самоідентифікація (Ф.

Парсонс, А. Роу), професійний розвиток (А. Гінзберг, Д. С'юпер, Дж. Голланд) та ін.

В роботах американських учених початку ХХ ст. роль особистості у виборі професії була визнана вирішальною. Наприклад, А. Маслоу дає визначення самоактуалізації через захопленість значущою роботою, яка проявляється в прагненні вдосконалюватися, виражати, проявляти себе та відчувати залученість як вершину піраміди потреби у самореалізації [7].

У свою чергу, Ф. Парсонс стверджував, що професійний вибір є відповідним актом визначення відповідності індивідуальних якостей вимогам професії, що визначає успішність і задоволеність професією.

Д. С'юпер відзначив, що людина, що виходить на ринок праці або обирає вид професійної підготовки, намагається реалізувати «Я-концепцію».

Дж. Голланд виділив домінанти, які можуть визначити професійний вибір особистості.

А. Гінзберг звернув увагу на той факт, що вибір професії є динамічним процесом [9].

Таким чином, в даний період в зарубіжній психології фактично досліджувався феномен професійного самовизначення як внутрішньоособистісного динамічного процесу, однак він так і не був виражений загалом у вигляді самостійного наукового поняття, а досліджувалися лише окремі його механізми та складові.

В ході природного історичного розвитку процес праці еволюціонував із особистісно значущої в суспільно значущу категорію. Осмислення ролі праці в діяльності людини та ставлення самої людини до діяльності привели філософів і соціологів до догми про наявність внутрішніх процесів, що забезпечують працю. Ці ідеї звучали в праці філософів і соціологів ХІХ ст. (Е. Дюркгейма, М. Вебера, та ін.).

Е. Дюркгейм першим констатував факт існування професійних груп внаслідок суспільного розподілу праці та поставив проблему професійного вибору на основі балансу суспільних і громадських інтересів [34].

М. Вебер відзначав, що одна з ключових якостей людини - це раціональна життєва поведінка на основі ідеї професійного виклику [4].

Однак соціологи, звертаючись до характеристики праці як суспільної діяльності, не розкривали психологічні основи, які відзначають певний вибір професії чи праці цією чи іншою певною людиною, не були охарактеризовані внутрішні процеси, що орієнтують людину на значущість чи цінність праці.

Саме 70-ті роки ХХ ст. слід визнати як початок періоду наукового осмислення професійного самовизначення.

На першому етапі філософії, психологи активно досліджували сам феномен професійного самовизначення, яке у 80-х роках ХХ ст. увійшло у науковий обіг. Воно з'явилося в 70-ті роки ХХ ст. на перетині філософської антропології та психології праці як елемент родового поняття «самовизначення» по відношенню до особистості.

З позиції філософії і соціології поняття “самовизначення” визначається як властивість пізнання, яке радянські психологи розглядали в контексті соціального становлення особистості, входження її в різні соціальні сфери, засвоєних визначених норм, цінностей, установок, прийнятих в суспільстві [34].

В українській психології в цей же час в контексті вивчення теорії розвитку особистості більше уваги приділялось дослідженню феномену самовизначення особистості як процесу пошуку сенсів та втілення особистісних цінностей. Вказується, що кожна людина здійснює у житті в тій чи іншій мірі різні види самовизначення: особисте (визначає себе як особистість), сімейне (визначає себе як члена сім'ї), професійне (визначає себе як професіонала).

При цьому самовизначення передбачає наявність у особистості активної життєвої, особистої та професійної позицій [9]. Також вказується, що самовизначення активізується при наявності будь-якої проблемної ситуації, вирішення якої необхідно для того, щоб рухатися далі у своєму розвитку. Така ситуація може виявитися і ситуацією вибору професії. Крім того, професійна діяльність займає істотне місце в структурі діяльності людини, на що вказували у своїх роботах видатні українські вчені [6].

Крім того самовизначення пов'язувалося із діяльністю, роботою і взаємовідносинами з оточуючими людьми [8]. Тому наявність психологічних процесів, професійних якостей особистості, мотивів праці та професійної діяльності, було визначено як частина самовизначення людини. Тож у вітчизняній науці сформувалося та увійшло у науковий обіг поняття «професійне самовизначення».

З позицій філософії та соціології останнім часом поняття «самовизначення» розглядається в контексті соціального становлення особистості, входження її в різні соціальні сфери, освоєння визначених норм, цінностей, установок, прийнятих у суспільстві.

З позицій психології професійне самовизначення розглядається як внутрішній процес, розвиток якого проявляється появі новоутворень, а саме уявлень про власне професійне майбутнє та сьогодення, зміні усвідомленості та активності по відношенню до процесу вибору майбутніх варіантів професійної діяльності [7].

На сучасному етапі наукового періоду осмислення поняття професійного самовизначення, з початку 2000-х років, накопичена теоретична та емпірична база дала можливість вивчення впливу на вибір конкретної професії і зовнішніх факторів, що стало предметом педагогічної науки. Зокрема, професійне самовизначення є об'єктом педагогічних досліджень у зв'язку з процесом професійної орієнтації учнів.

Розглядаючи професійне самовизначення, з одного боку, як природний процес, що виникає на певному етапі онтогенезу, і існуючий як особистісне новоутворення старшого шкільного віку, з іншого - як результат спеціально організованого процесу (профорієнтаційної роботи) із школярами.

Потрібно зазначити, що на протязі двох етапів наукового осмислення феномену професійного самовизначення як елементу особистісного самовизначення вчені так і не досягли згоди у визначенні особливостей цього феномену.

Під професійним самовизначенням розуміється досить широкий спектр явищ, процесів, властивостей особистості.

Професійне самовизначення визначається, зокрема, як ситуація вибору, акт пошуку придбання і вибору професії [14]. З цієї точки зору професійне самовизначення передбачає вибір кар'єри, сфери застосування і саморозвитку власних можливостей, а також формування практичного, діяльнісного ставлення особистості до соціокультурних і професійно-виробничих умов її суспільно корисного життя і саморозвитку [21].

Процес професійного самовизначення також розуміється як процес формування особистості свого ставлення до професійної діяльності, в ході якого виникають особистісні новоутворення, такі як, наприклад, уявлення про власне професійне майбутнє та кар'єру, зміна усвідомленості та активності, що спрямований на процес вибору майбутніх варіантів професійної діяльності [26].

Процес реалізації цього ставлення відбувається через узгодження особистих і соціально-професійних потреб, що здійснюється в освітній діяльності та професійній підготовці.

Зазначається, що сутність професійного самовизначення є самостійним і усвідомленим пошуком змісту усієї життєдіяльності особистості в конкретній соціально-економічній ситуації, а також знаходженням змісту в самому процесі самовизначення [33].

Також професійне самовизначення визначається як цілісна властивість особистості, готовність або комплекс властивостей. З цієї точки зору професійне самовизначення визначається як інтегральна, цілеспрямована властивість особистості, що проявляється у готовності до вибору професії та включає в себе систему важливих професійних якостей особистості (позитивне ставлення до обраного виду професійної діяльності, наявність необхідних знань, умінь, навичок). В ряді сучасних досліджень виділяється комплекс необхідних властивостей: когнітивних, афективних, вольових, ціннісних, діяльнісних [41].

На наш погляд, характеризуючи дане поняття, не можна не зазначити, що вказані напрямки теоретичних та емпіричних досліджень, не суперечать, а доповнюють одне одне та описують різні аспекти проблеми. Феномен професійного самовизначення розглядається або в описовому плані, що надає орієнтири дослідникам, або у вигляді окремих елементів та аспектів. Крім того, вчені говорять про різний зміст поняття професійного самовизначення для різних вікових категорій.

Таким чином, на основі узагальнення досліджень різних наук, аналізу та порівняння точок зору ми можемо уточнити підходи до визначення змісту поняття «професійне самовизначення».

На наш погляд, слід синтезувати і описати різні аспекти цього явища, розуміючи його як комплексне поняття, що характеризується рядом внутрішніх психічних процесів, розвиток яких відбувається в появі та становленні новоутворень і особистості, призводить до певного результату на різних етапах: вибору спрямованості професійної освіти, вибору чи зміни професійної діяльності.

Родовим поняттям для цього феномену, як ми вже бачили, є самовизначення. Етимологія розкриває його як процес вибору, оцінки, визначення критеріїв і меж, пов'язаних з діяльністю, виконанням якоїсь

справи, що здійснюється самостійно. Тобто перша частина визначення вказує нам на самостійний характер даного процесу.

У науковому обороті сутність професійного самовизначення розуміється як пошук і виявлення особистісного сенсу у трудовій діяльності, що обрана, засвоюється або вже здійснюється, яка здатна проявити у особистості мотиви праці, а також забезпечує задоволеність професійною діяльністю [42].

Друга частина феномену самовизначення вказує нам на позначені межі та простори якоїсь справи. Це і є особисте визнання, ставлення до професійної діяльності, комплекс внутрішніх психічних процесів, які спрямовують людину до дій, емоційна залученість.

Серед пізнавальних процесів стосовно до досліджуваного нами феномену слід виділити ті, що пов'язані з категорією самовизначення, тобто спрямовані на усвідомлення особистістю себе, ставлення до себе та до діяльності. Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе в якості суб'єкта діяльності, визначається синергією, самопізнанням і самооцінкою. Не випадково психологи пов'язують самосвідомість з усіма компонентами особистості. Професійне самовизначення також є результатом цих процесів.

Самопізнання в психології - це процес усвідомлення і оцінки себе індивідом в якості суб'єкта різних видів діяльності і в якості особистості, яка володіє набором власних інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, ідеалів [40].

Самосвідомість у професійному аспекті буде являти собою: самосвідомість визначеності способів у відносинах з професією, оцінка ставлень до об'єктів, видів і суб'єктів професійної діяльності, оцінка потреб у професійній діяльності, оцінка значущості, суспільної корисності професії та цінностей професійної діяльності і, нарешті, відчуття себе в професії, наскільки вона приваблива для людини.

Самооцінка, в свою чергу, це уявлення людини про важливість власної особистості, діяльності серед інших людей і оцінку себе і власних якостей. Самооцінка, з точки зору професійної сфери, доповнює процес самосвідомості наряду з усвідомленим набуттям змісту професії, що обирається та що дозволяє усвідомити свої можливості у виконанні трудових функцій: позитивне ставлення до вибору виду професійної діяльності, наявності необхідних знань, умінь, навиків для здобуття професії [38].

До цих показників слід додати самооцінку не тільки своїх пізнавальних ресурсів, які можна розвивати, але і своїх природних схильностей в засвоєнні професії, особисті якості, необхідні в професії, вимоги до стану здоров'я тіла [21].

Таким чином, самооцінка співвідноситься з оцінкою професійного самовизначення зі сторони викладача, професійного співтовариства, громадської думки. Можна сказати, що процес самооцінки частково детермінується оцінкою назовні. По-перше, особистість відчуває потребу в таких оцінках, по-друге, це дозволяє співвідносити самооцінку з формальними показниками та процедурами, прийнятими в спільноті: оцінка освоєння комплексу знань на етапах освіти та потреб у використанні, оцінка засвоєння комплексу умінь на репродуктивному, продуктивному та інноваційному рівнях, оцінка засвоєння професійних компетенцій (проективних, конструкторських, технологічних, управлінських, тощо), оцінка особистих якостей і складових елементів соматичного, морального і соціального здоров'я [21, 38, 39].

Зовні всі ці внутрішні процеси породжують особистісні новоутворення, пов'язані з елементами самосвідомості і самооцінки. Людина може вважатися професійне самовизначеною, коли вищеназвані елементи усвідомлені, оцінені та відповідні (відповідають) потрібним критеріям. Вказані новоутворення проявляються в діяльності або діях: усвідомлення мотивів діяльності, підготовка до професії, професійний вибір. За результатами

усвідомлених дій професійне самовизначення буде змінюватися, розвиватися.

З точки зору генези вказаних процесів, професійне самовизначення - це явище, що характеризує встановлення ставлень до професійної діяльності на різних вікових етапах, результатом якого є осмислений вибір напрямів професійної освіти або вибір професійної діяльності.

Таким чином феномен професійного самовизначення як об'єктивне існуюче явище відображується і розвивається в свідомості людини і наукової думки протягом багатьох років. Виявлено філософсько-антропологічну, соціологічну та психологічну інтерпретації, що виділили сутність вказаного феномену: усвідомлення людиною цінності праці та професійної діяльності, виявлення особистісних змістів, спектр явищ, зовнішніх і внутрішніх процесів, набір компонентів особистості, освітнього та соціального середовища, тощо.

Загалом слід зазначити, що зміст поняття «професійне самовизначення» характеризує сукупність психічних процесів, суттєвими ознаками яких будуть: самопізнання цінності професії на основі досвідченості про неї, самооцінка своїх можливостей в засвоєнні професії та самореалізації в ній, співвіднесена із зовнішньою оцінкою. Все це призводить до визначеності, переконаності у ставленні до професійної діяльності, зацікавленості її окремими аспектами, що спрямовує особистість до дії на різних вікових етапах становлення особистості: вибір напрямів професійної освіти, підготовка до професії в рамках освітніх програм, вибір сфери професійної діяльності, вибір конкретної професії і професійних компетенцій.

Професійна діяльність займає особливе місце серед різних видів соціальної активності особистості. Людина є суб'єктом діяльності, тому велику частину свого життя вона присвячує професійній діяльності. Професіонал вміє трансформувати свою професійну діяльність,

впроваджуючи до неї творчі елементи, розширюючи сферу застосування своїх сил, винаходячи нові засоби та методи роботи [47].

У підлітковому та ранньому юнацькому віці, на заключному етапі шкільного навчання, вибір професійного шляху старшокласниками стає особливо актуальною проблемою. З'являється гостра потреба у наданні кваліфікованої допомоги для професійного самовизначення.

Аналізуючи літературу з проблеми дослідження, ми бачимо таку інтерпретацію поняття «професійне самовизначення».

Професійне самовизначення є усвідомленою координацією професійних психологічних можливостей старшокласника зі змістом та вимогами професійної діяльності, а також знаходження сенсу праці, яка має бути втілена в конкретній соціально-економічній ситуації [42].

Концепція професійного розвитку, запропонована А. Маслоу, виділяє в якості центрального поняття самоактуалізацію як прагнення людини вдосконалюватися, висловлюватися, виявляти себе у значимій для неї справі. У цій концепції близькі до поняття «самовизначення» такі поняття, як «самоздійснення», «самоактуалізація», «самореалізація».

Деякі дослідники вказують на нерозривний зв'язок між професійним самовизначенням і самореалізацією особистості інших сферах життя.

Професійне самовизначення є основою самоствердження людини в соціумі, одним із її основних рішень у житті.

Існують різні версії визначення «вибору професії», але всі вони містять ідею про те, що професійне самовизначення – це вибір, зроблений шляхом аналізу внутрішніх ресурсів суб'єкта та співвідношення їх з вимогами професії [6].

У психологічній літературі немає єдиної думки про становлення вибору професії та що за фактори, що впливають на цей процес. З цієї проблеми існує низка думок, кожна з яких має переконливі аргументи. Безперечно, це

пов'язано зі складністю процесу професійного самовизначення та двостороннім характером ситуації вибору професії [5].

Ряд авторів дотримуються єдиної думки про вибір професії як вибір виду діяльності. І тут суб'єктами дослідження є, з одного боку, показники людини як суб'єкта діяльності, з другого - характер, зміст, види діяльності та її об'єкт.

Професійне самовизначення тут, очевидно, визначається як процес розвитку суб'єкта праці. Тому вибір професії вважатиметься зробленим правильно, якщо психофізіологічні дані людини відповідатимуть вимогам професії, роботи. Проте ця думка недооцінює активний початок особистості того, хто обирає[14].

У суспільстві зробити професійний вибір нелегко, оскільки він надає всім великі можливості. Проте, чим важливіший вибір, тим складніше його зробити. Щоб реалізувати його, ухвалити рішення про те, «ким я буду», спочатку необхідно мати бажання зробити такий вибір.

До 90-х років. професійне самовизначення переважно розумілося дослідниками як ідея професійної орієнтації. Сучасне ж розуміння даного явища розглядає його ширше і охоплює проблеми взаємозв'язку професійного самовизначення із загальним особистісним самовизначенням, впливу довкілля та соціуму на особистість, психологічні особливості, що впливають на процес професійного самовизначення та ін. В сучасних умовах також особливо важливе значення набула проблема свободи вибору професії.

Професійне самовизначення некоректно розглядати окремо від особистісного самовизначення. Нерідко помилки, допущені під час виборів професії, можуть спотворити весь життєвий шлях. Наприклад, якщо вибір професії був пов'язаний з подальшими життєвими планами чи особливостями особистості індивіда.

Говорячи про «особистісний» і «професійний» розвиток, варто відзначити, що особистісний простір все ж таки ширший за професійний,

оскільки особистісний знаходиться в основі професійного. З іншого боку, найбільш «широким» слід було б назвати самовизначення життєве, а стосовно особистісного самовизначення, навряд чи про кожного професіонала слід говорити, що він є особистістю тільки тому, що особистісне самовизначення «ширше» професійного.

Спочатку необхідно розглянути місце професійного та інших видів самовизначення усередині цілісного процесу життєвого самовизначення.

Дослідники зазначають, що професійне та особистісне самовизначення дуже схожі між собою, але також у їхньому змісті виділяються дві важливі відмінності:

1. Професійне самовизначення значно конкретніше, його простіше оформити офіційно. Особистісне самовизначення за своєю суттю є складнішим поняттям;

2. Професійне самовизначення більше залежить від зовнішніх умов, а особистісне самовизначення залежить лише від самої людини [16]

Не можна не відзначити, що професійне самовизначення є частиною загального процесу життєвого самовизначення.

Найбільш складним типом є особистісне самовизначення. У юнацькому віці поступово формується готовність до самоаналізу основних нахилів і здібностей, які можуть бути основними для готовності до будь-якого самовизначення особистості.

1.2. Теоретичний аналіз чинників вибору професії в ранній юності

Професійне самовизначення особистості – це дуже тривалий та складний процес, який охоплює великий період життя людини. Ефективність цього процесу визначається ступенем скоординованості психологічних особливостей і можливостей особистості з вимогами та змістом професійної

діяльності, а також розвиненістю у індивіда здатності адаптуватися до умов, що змінюються у зв'язку з улаштуванням професійної кар'єри людини.

У старшому шкільному віці головною метою юнаків та дівчат є вибір майбутньої професії. Допомога учням має виходити від шкільного психолога чи профорієнтолога. Фахівці повинні з'ясувати, чим люблять займатися школярі найбільше, який у них склад розуму, математичний чи гуманітарний, щоб учні вміли об'єктивно оцінювати свої індивідуальні здібності та можливості та багато іншого [14].

Процес остаточного прийняття рішення про вибір професії та професійного навчального закладу, виду праці здійснюється у той момент, коли дитина замислюється «куди йому подати документи». Велика кількість вчених та психологів, які займаються вивченням факторів, що впливають на цей вибір, виділяють такі:

Позиція членів сім'ї. Батьки є переважним чинником під час виборів професії. Сім'я може проводити вибір спеціальності «м'яко», т. е. лише давати поради чи «жорстко», т. е. суворо вказувати, куди піде вчитися їх дитина чи навіть загрожувати йому.

Навчальні заклади представлені на території проживання. Місцевість, де мешкає сім'я, немає достатнього спектру навчальних закладів, а отже, немає тих спеціальностей, які могли б отримати молоді люди. Перед батьками постає вибір залишити дитину в тій місцевості, або ж відправити туди, де безліч можливостей та професій і там вона зможе реалізувати себе.

Позиція друзів. Іноді вибір закладу, де навчатиметься дитина, здійснюється "за компанію".

Престиж. Часто випускники хочуть опанувати ті спеціальності, які є модними. Але не завжди в таких спеціальностях є потреба на ринку праці тієї території, де проживає людина.

Позиція вчителів та шкільних педагогів. Вчителі можуть побачити задатки та схильності випускника, але, на жаль, вони не завжди дають професійні рекомендації.

Поінформованість. Наявність достатньої кількості доступної для випускників шкіл інформації про структуру ринку праці тієї чи іншої території, де планує надалі працювати випускник школи (дуже важливою є прогнозна інформація про те, якою буде структура ринку праці на момент закінчення навчального закладу).

Особисті професійні плани. Ті уявлення випускника школи про те, чим він хоче займатися надалі і ким він хоче бути.

Здібності, схильності. Наявність особливих задатків та особливостей особистості, які допомагають їй у тій чи іншій діяльності, сприяють найбільш ефективно справлятися з поставленими завданнями, що породжує особливий інтерес до діяльності [26].

Таким чином, можна говорити про те, що більшість молодих людей обирають свою професію, виходячи з думки оточуючих або йдучи «за компанію», не враховуючи своїх здібностей та схильностей. На сьогоднішній день ця стратегія вибору професії є актуальною у сучасної молоді.

Основними особистісними чинниками вибору майбутньої професії психологи вважають такі: інтереси (цікавість професії, схильності); здібності (як спеціальні механізми, які просто необхідні для досягнення успіху у вибраному виді діяльності); темперамент; характер. Ці чинники нерідко відносять до суб'єктивних.

Інша група факторів (які слід назвати об'єктивними) включає: рівень підготовки (успішності), стан здоров'я, знання про світ професій. Психологи також виділяють соціальні характеристики: оточення, домашні умови, рівень освіченості батьків. Значними чинниками є можливості.

Варто зазначити, що будь-яка професія має вимоги до інтересів особистості: це може бути інтерес до нового, праці та її результату, практичної діяльності.

Інтерес - це індивідуальна психологічна особливість людини, що характеризується вибірковою спрямованістю до чогось. Інтереси можна розділити за змістом (наприклад, лінгвістичні, художні тощо), по різнобічності (тобто. спрямовані лише одне предмет чи його напрям), за тривалістю (стійкі чи нестійкі).

Поряд із переліченими факторами, важливу роль у виборі майбутньої професії грає самооцінка.

Самооцінка є однією з необхідних умов здійснення особистісного підходу до вибору професії, адже пізнання себе йде саме через порівняння себе з іншими людьми, а також порівняння з їхніми успіхами та досягненнями. У процесі пізнання себе ми в цей момент пізнаємо й іншу людину. Процес порівняння є основою як для світопізнання, але й пізнання себе самого.

У процесі професійного самовизначення відбувається розвиток самосвідомості, формується система ціннісних орієнтацій, будується модель себе у майбутньому, будуються еталонні моделі, що слугують ідеальним образом майбутнього. Особистісне самовизначення відбувається, орієнтуючись на суспільно вироблені уявлення про ідеали діяльності.

Самовизначення - це завжди утвердження внутрішніх принципів у проблемній ситуації. Професійне самовизначення передбачає вироблення особистої позиції у ситуації, що характеризується високим ступенем невизначеності. Щоб визначити проблемно-орієнтовану ситуацію, людині необхідно співвіднести свої потреби, позиції, інтереси, мрії із власними здібностями: талантами, підготовленістю, емоційними та волевими якостями. Відповідно, можливості мають бути співвіднесені із вимогами професії, спеціальності, конкретної трудової діяльності [33].

Виділяється низка основних факторів, що впливають на професійний вибір у юнацькому віці:

1. Професійні та життєві плани, те, ким хоче себе бачити старшокласник через кілька років.

2. Здібності та таланти. Вони необов'язково мають бути пов'язані виключно з навчальною діяльністю.

3. Вплив сім'ї. Це зазвичай один з основних чинників, діти розраховують допомогу батьків, прислухаються до них. Сім'я може надати юнакові повну свободу дій, таким чином вимагаючи від нього самостійності, ініціативи та відповідальності. Буває і навпаки, коли батьки прагнуть втілити в дітях свої мрії, те, що не зробили самі, і нав'язують їм свою позицію щодо вибору професії, не зважаючи на справжні бажання свого чада

4. Позиція ровесників. Вплив друзів може бути визначальним чинником. На жаль, він може бути і негативним: іноді небажання розлучатися з найкращим другом змушує старшокласника ухвалити рішення «вчиняти разом», навіть якщо професія, навчальний заклад чи місто йому не дуже подобається

5. Вплив шкільного педагогічного колективу. Сучасна система освіти спрямована (або повинна бути спрямована) на розкриття здібностей кожного окремого учня. Вчителі знають, до чого схильний старшокласник та можуть підштовхнути його у потрібному напрямку. Допомогти також можуть заняття на профорієнтацію, розмови зі шкільним психологом

6. Схильності. Юнак навряд чи самостійно вибере той професійний напрям, до якого він не матиме ніяких схильностей.

7. Інформованість про ту чи іншу професію.

8. Необхідність у суспільному визнанні [33]

В даний час ситуація склалася так, що деякі учні старших класів не тільки не поспішають визначати свою майбутню професію (до половини учнів старших класів не мають уявлення, ким вони будуть), але й не

вважають за необхідне це робити. Отже, дехто вибирає професію поспішно або за підказкою. Вибір професії справді дуже складний. В ідеалі це вимагає наступного:

1) познайомитися зі світом професій, вимог та можливостей певних професій;

2) чітко знати свої інтереси та здібності, свої сильні та слабкі сторони.

Молоді люди, навіть якщо знають, яка професія їм цікава, можуть зробити неправильний вибір. Коли вони уявляють професію, вони можуть не розуміти, наскільки вони підходять для цієї професії. Багато учнів старших класів навіть не думають про це, вони сприймають свою придатність як належне. Інша категорія, навпаки, думає про це дуже багато. Але часто їх висновки не відповідають дійсності, тому що вони можуть мати неправильне уявлення про себе. Вони можуть переоцінити свої здібності, необхідні для роботи в конкретній професії, і тоді на них чекає смуга невдач і розчарувань. Але вони можуть і недооцінювати свої можливості та відмовитися від професії, яка їх приваблює.

Нерідко батьки відіграють дуже важливу роль – вирішальну. І часто це усвідомлюють і навіть визнають самі школярі. Але рідко вони не тільки не усвідомлюють цього, але, навпаки, твердо переконані у протилежному.

Ставлення батьків до праці, їхня думка про різні професії, розповіді про свою роботу з раннього дитинства «накопичується» у підсвідомості дітей і впливає на визначення їх вибору в майбутньому [41].

Ще одним чинником може бути думка друзів, вчителів, знайомих, однокласників. Але навіть якщо випускник робить вибір, прислухаючись до думки батьків, педагогів, однолітків і виходячи зі своїх нахилів, навіть тоді не виключені помилки.

Дослідження показують тісний зв'язок між професіями батьків та професіями, які діти прагнуть обрати. Молоді люди часто йдуть шляхами своїх батьків.

Молодь, яка думає про своє самовизначення, зазнає різних впливів сім'ї, однолітків, різних освітніх організацій, засобів масової інформації. Вплив сім'ї дуже великий у всіх відносинах, і соціально-професійного самовизначення молодшої людини цей вплив має вирішальне значення [43].

Професійне самовизначення ґрунтується також на соціальних позиціях особистості, професійна орієнтація молодшої людини залежить від її соціальної орієнтації.

В основі ставлення до певних професій лежить відношення до найбільш загально соціальних інститутів, зокрема до роботи в цілому, до роботи фізичного та інтелектуального, до життя у місті, селі, до знань, до соціального статусу та ін.

Основна маса старшокласників до закінчення загальноосвітньої установи самовизначається у вибраній професії. Їхні професійні переваги розвиваються не зовсім продумано і остаточно. Окремі діти вже до кінця юнацтва твердо знають, ким вони стануть, в інших вибір професії не досконалий, навіть коли вони справді її набувають.

На професійний успіх не впливає ранній чи пізній вибір професії. Вони можуть бути значними чи незначними незалежно від того, як рано чи пізно станеться остаточно професійне самовизначення [35].

У підлітковому та ранньому юнацькому віці, засвоєні дітьми навички, визначають надалі їхню майбутню професійну діяльність. Майбутній професійний успіх дітей багато в чому визначається трудовими навичками, що активно формуються у шкільні роки. Без досить високого рівня загального когнітивного розвитку будь-який значний прогрес у будь-якому виді діяльності немислимий [4].

Отже, існують різні підходи до визначення психологічних чинників, які впливають на вибір професії. Більшість дослідників вважають, що ці фактори впливають на вибір професії як на вибір діяльності з життя, а професійне самовизначення розглядають як процес розвитку суб'єкта праці. Також

поширена думка, що основним правильним вибором є саме професійний інтерес.

Для людей, що стоять на порозі самовизначення, важливі наступні моменти: якнайкраще розібратися в собі, оцінити свої можливості, до яких належать і професійні, оцінити умови, які можуть сприяти або заважати відкриттю дверей у світ професій.

Висновки до розділу 1

Самовизначення професійне та особистісне стають центральними новоутвореннями юнацького віку. Це нова внутрішня позиція, яка включає усвідомлення себе вже як члена суспільства та прийняття свого місця у ньому.

Професійне самовизначення - це вибіркове ставлення людини до професії загалом, і до конкретної обраної професії.

Основою професійного самовизначення стає осмислений вибір професії з урахуванням особистих можливостей, вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов.

Професійне самовизначення реалізується протягом усього професійного життя. Людина постійно розмірковує, переосмислює свою професійну діяльність і самостверджується у професії.

Професійне самовизначення людини активізується різними подіями, наприклад закінченням середньої школи, професійного навчального закладу, підвищення кваліфікації, зміною місця проживання, звільненням з роботи тощо.

Соціально-психологічна зрілість особистості, її потреба у самореалізації та самоактуалізації є важливою характеристикою професійного самовизначення.

У ранньому юнацькому віці основними чинниками професійного самовизначення є вплив сім'ї та однолітків, схильності, інформованість про професії, самооцінка, та інші.

Теоретичний аналіз сучасної української психологічної літератури показав, що проблема професійного самовизначення старшокласників під час війни, його чинники та особливості не досліджені. Ми вважаємо, що існують внутрішні чинники цього процесу, що обумовлені саме воєнним станом у нашій країні. Їх дослідженню та аналізу будуть присвячені наступні розділи нашої роботи.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВИБОРУ СТАРШОКЛАСНИКАМИ ПРОФЕСІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Програма емпіричного дослідження чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану

Описана у цьому розділі програма емпіричного дослідження втілювалась у практику протягом 2023-2024 років, мала на меті дослідження психологічних чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану.

Вказана мета конкретизувалась у вирішенні наступних завдань емпіричного етапу досягнення мети дослідження:

- 1) Формулювання емпіричної гіпотези та розробка програми емпіричного дослідження психологічних чинників вибору професії старшокласниками.
- 2) Формування вибірки та проведення емпіричного виміру, згідно з метою та емпіричною гіпотезою дослідження.
- 3) Інтерпретація та аналіз отриманих емпіричних даних.
- 4) Формулювання висновків про психологічні чинники вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану.

Згідно із сформульованими завданнями, емпіричне дослідження планувалось проводити у декілька основних етапів (рис. 2.1)

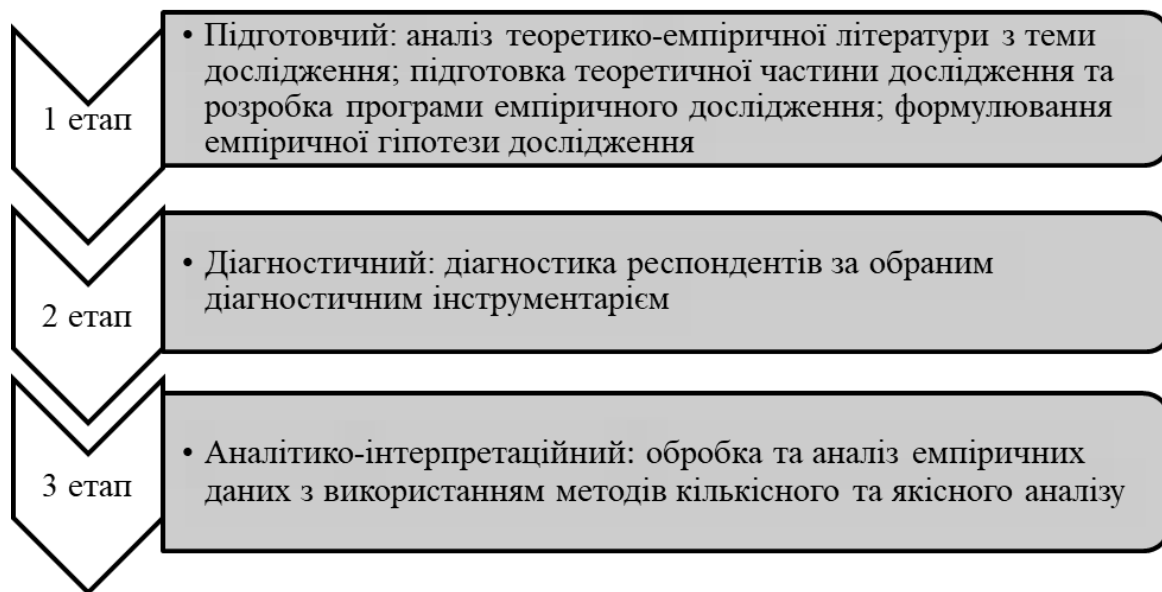

Рис. 2.1. - Схема емпіричного дослідження психологічних чинників мотивації до праці та стратегії адаптації в умовах невизначеності

Згідно схемі дослідження, що представлена на рис. 2.1. першій – підготовчий етап дослідження мав на меті теоретичну та методологічну підготовку до емпіричного дослідження: вивчення психологічної літератури з проблеми, визначення змісту феномену професійного самовизначення, його чинників у ранньому юнацькому віці, тобто у на першому етапі планувалися змістовна сторона дослідження і розроблявся організаційно-методичний підхід та була сформульована емпірична гіпотеза дослідження.

Емпіричною гіпотезою даного дослідження виступає припущення, що психологічними чинниками вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану може стати рівень інтолерантності до невизначеності, психологічного благополуччя, а також особливості їх психічного стану.

Організація емпіричного дослідження полягала у визначенні етапів емпіричного дослідження та його особливостей, часі проведення дослідження, вибірки обстежених, у відборі надійних і валідних психодіагностичних методик відповідно до предмету та завдань дослідження.

Рівень та особливості сформованості вибору професії старшокласниками вимірювався нами за допомогою анкети «Виявлення рівня сформованості професійного самовизначення старшокласників» (А. Шевченко) та методики «Мотивація кар'єри» (Е.Шейн).

Для визначення психологічних чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану, нами були використані опитувальники: «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» (адаптований варіант методики Г. Айзенка), Опитувальник «Індекс благополуччя ВООЗ-5» (WHO-5 WELL-BEING INDEX) (адаптація Л.М. Карамушки, К.В. Терещенко, О.В. Креденцер), «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12), адаптована українською мовою Громою Г.М.

Другий етап дослідження полягав в безпосередньому проведенні емпіричних процедур.

Дослідження проводилося методом інтернет-опитування через спеціально створену форму, що включала у себе тексти емпіричних методик та анкету для збору даних респондентів для виявлення основних характеристик вибірки дослідження.

На етапі обробки та інтерпретації отриманих даних застосовувалися методи математико-статистичної обробки даних за допомогою кількісного і якісного аналізів.

У роботі був використаний метод кількісного аналізу, який спрямований на виявлення міри прояву у вибірці показників психологічних властивостей; та якісний аналіз (метод кореляції Пірсона), який дає можливість виявити взаємовідносини між досліджуваними показниками професійного самовизначення, мотивів кар'єри та особливостями психічного стану, рівнем психологічного благополуччя та інтолерантності до невизначеності старшокласників.

Математико-статистичні процедури обробки результатів дослідження проводилися з використанням комп'ютерної статистичної програми SPSS 21.0 for Windows, використання якої було спрямоване на пошук взаємозв'язків між досліджуваними показниками.

Останній, третій етап – аналітико-інтерпретаційний, був присвячений обговоренню та наданню психологічного аналізу отриманим теоретичним та емпіричним даним. Його результати представлені у розділі 3.

Отже, дослідження складалося з трьох основних етапів:

Перший етап дослідження – вересень-листопад 2023 року.

Другий етап дослідження – грудень 2023 – березень 2024 року.

Третій етап дослідження – березень - травень 2024 року.

Зупинимось докладніше на методах емпіричного дослідження.

2.2. Характеристика психодіагностичного інструментарію

Для вирішення завдань нашого дослідження нами був обраний діагностичний інструментарій, згідно мети та особливостей вибірки досліджуваних, а також за принципом надійності та валідності психологічних тестів. Рівень та особливості сформованості вибору професії старшокласниками вимірювався нами за допомогою анкети «Виявлення рівня сформованості професійного самовизначення старшокласників» (А. Шевченко) та методики «Мотивація кар'єри» (Е.Шейн). Надамо їх коротку характеристику.

Анкети «Виявлення рівня сформованості професійного самовизначення старшокласників» (А. Шевченко) [42] складається з 12 пунктів, що стосуються різних аспектів сформованості професійного самовизначення старшокласників. Оцінки за цими пунктами виставляються класним керівником, шкільним психологом, соціальним педагогом та самим учнем.

Таким чином за допомогою цієї анкети можливо зробити як експертну оцінку так і самооцінку рівня професійного самовизначення.

Таким чином, сумарний показник 0-3 балів говорить про низький рівень, 4-6 – про середній рівень, а 7-9 про високий рівень сформованості професійного самовизначення.

Крім того анкета надає можливість оцінити вид професійного самовизначення: 0-12 балів – пасивно-ситуативний рівень (низький); від 13 до 24 балів – формальний (середній) рівень, а від 25 до 36 балів – усвідомлено-цілеспрямований рівень професійного самовизначення.

Методика має інструкцію, бланк та ключ.

Методика «Вивчення мотивації професійної кар'єри» (Е. Шейн) [42]. Методика являє собою опитувальник, спрямований на діагностику ціннісної складової професійної діяльності, розроблений Е. Шейном.

Опитувальник включає 41 твердження, ступінь своєї згоди з кожним з яких респондент повинен оцінити за 10-бальною шкалою: з 1 по 21 пункти включно від «цілком неважливо» до «виключно важливо», з 22 по 41 пункти від «цілком не згоден» до «повністю згоден».

Пункти групуються в 8 шкал, що являють собою 8 невзаємовиключних кар'єрних ціннісних орієнтацій (тих «якорів кар'єри»):

1. Професійна компетентність. Ця орієнтація пов'язана з наявністю здібностей та талантів у певній галузі (наукові дослідження, технічне проектування, фінансовий аналіз тощо). Людина з такою орієнтацією хоче бути майстром своєї справи, вона буває особливо щасливою, коли досягає успіху у професійній сфері, але швидко втрачає інтерес до роботи, яка не дозволяє розвивати свої здібності. Одночасно така людина шукає визнання своїх талантів, що має виражатися у статусі, що відповідає її майстерності. Вона готова керувати іншими в межах своєї компетентності, але управління не представляє для неї особливого інтересу. Зазвичай це найчисленніша група більшості організацій, що забезпечує прийняття компетентних рішень.

2. Менеджмент. У цій категорії цінностей першорядне значення мають орієнтація особистості інтеграцію зусиль інших, повноту відповідальності за кінцевий результат і з'єднання різних функцій організації. З віком та досвідом роботи ця кар'єрна орієнтація проявляється сильніше. Така робота вимагає навичок міжособистісного та групового спілкування, емоційної врівноваженості, щоб нести тягар відповідальності та влади. Людина з кар'єрною орієнтацією на менеджмент вважатиме, що не досягла цілей своєї кар'єри, поки не обійме посаду, на якій зможе керувати різними сторонами діяльності підприємства: фінансами, маркетингом, виробництвом продукції, розробками, продажами.

3. Автономія (незалежність). Первинна турбота особистості з такою орієнтацією – звільнення від організаційних правил, розпоряджень та обмежень. Яскраво виражена потреба робити все по-своєму: самому вирішувати, коли, над чим і скільки працювати. Така людина не хоче підкорятися правилам організації (робоче місце, час, формений одяг). Звичайно, кожна людина певною мірою потребує автономії, проте якщо така орієнтація виражена сильно, то особистість готова відмовитися від просування по службі або інших можливостей заради збереження своєї незалежності. Така людина може працювати в організації, яка забезпечує достатній ступінь свободи, але не відчуватиме серйозних зобов'язань чи відданості організації та відкидатиме будь-які спроби обмежити його автономію.

4. Стабільність. Ця кар'єрна орієнтація обумовлена потребою у безпеці та стабільності для того, щоб майбутні життєві події були передбачуваними. Розрізняють два типи стабільності – стабільність місця роботи та стабільність місця проживання. Стабільність місця роботи передбачає пошук роботи в такій організації, яка забезпечує певний термін служби, має гарну репутацію (не звільняє робітників), піклується про своїх працівників після звільнення та платить великі пенсії, виглядає надійнішою у своїй галузі. Людина з такою

орієнтацією – її часто називають «людиною організації» – відповідальність за управління кар'єрою перекладає на наймача. Люди, орієнтовані на стабільність, можуть бути талановитими і обіймати високі посади в організації, але, воліючи стабільну роботу і життя, вони відмовляться від підвищення, якщо воно загрожує ризиком і тимчасовими незручностями, навіть у разі можливостей, що широко відкриваються.

5. Служіння. Основними цінностями при даній орієнтації є «робота з людьми», «служіння людству», «допомога людям», «бажання зробити світ кращим» тощо. місце роботи. Такий працівник не працюватиме в організації, яка ворожа його цілям і цінностям, і відмовиться від просування чи переведення на іншу роботу, якщо це не дозволить йому реалізувати головні цінності життя. Люди з такою кар'єрною орієнтацією найчастіше працюють у галузі охорони навколишнього середовища, перевірки якості продукції та товарів, захисту прав споживачів тощо.

6. Виклик. Основні цінності при кар'єрній орієнтації цього типу людей – це конкуренція, перемога, подолання перешкод, вирішення важких завдань. Людина орієнтована те що, щоб «кидати виклик». Соціальна ситуація найчастіше розглядається з позиції «виграшу – програшу». Процес боротьби і перемога є більш важливими для людини, ніж конкретна сфера діяльності або кваліфікація. Наприклад, торговий агент може розглядати кожен контракт із покупцем як гру, яку треба виграти. Новизна, різноманітність та виклик мають для людей з такою орієнтацією дуже велику цінність, і, якщо все йде надто просто, їм стає нудно.

7. Інтеграція стилів життя. Людина спрямована на інтеграцію різних сторін життя, не хоче, щоб у її житті домінувала лише сім'я чи тільки кар'єра, чи лише саморозвиток. Вона прагне того, щоб усе це було збалансовано. Така людина більше цінує своє життя в цілому – де живе, як удосконалюється, аніж конкретну роботу, кар'єру чи організацію.

8. Підприємництво. Людина з такою кар'єрною орієнтацією прагне створювати щось нове, вона хоче долати перешкоди, готова до ризику. Він не бажає працювати на інших, а хоче мати свою марку, свою справу, своє фінансове багатство. Причому це не завжди творча людина, для неї головне – створити справу, концепцію чи організацію, побудувати її так, щоб це було продовженням її самої, вкласти туди душу. Підприємець продовжуватиме свою справу, навіть якщо спочатку він терпітиме невдачі і йому доведеться серйозно ризикувати.

Методика має інструкцію, бланк відповідей, ключ для обробки отриманих емпіричних даних.

Для визначення психологічних чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану, нами були використані опитувальники: «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» (адаптований варіант методики Г. Айзенка), Опитувальник «Індекс благополуччя ВООЗ-5» (WHO-5 WELL-BEING INDEX) (адаптація Л.М. Карамушки, К.В. Терещенко, О.В. Креденцер), «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12), адаптована українською мовою Громою Г.М. Наведемо їх коротку характеристику.

Опитувальник «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» є адаптованим варіантом методики Г. Айзенка [18]. Методика складається із 40 питань та спрямована на визначення рівня таких станів як тривожності, агресивності, фрустрації та ригідності. Відповіді так оцінюються у 2 бали, не знаю – у 1 бал, ні – 0 балів. Методика має інструкцію, бланк відповідей, ключ для обробки та інтерпретації.

Описані вище методики вимірюють рівень та особливості стресу, а складовими моделі профілактики стресових станів у жінок-мігрантів, згідно з нашою емпіричною гіпотезою є підвищення психологічної ресурсності, розвиток конструктивних копінг-стратегій та толерантності до невизначеності.

«Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12), адаптована українською мовою Громою Г.М. [5]. Ця методика була адаптована та представлена українському психологічному співтовариству у 2022 році. Її мета – виявлення рівня інтолерантності особистості до ситуацій невизначеності через вимірювання загального рівня інтолерантності до невизначеності та рівня тривоги (прогностичної та гнітючої).

Шкала прогностичної тривоги описує когнітивний компонент ставлення до невизначеності (усвідомлені очікування та переконання щодо майбутнього та невизначеності), а запитання шкали гнітючої тривоги більш стосуються тілесно-емоційних реакцій на ситуації невизначеності та несподіваних подій.

Опитувальник складається з 12 запитань, що оцінюються респондентом за п'ятибальною шкалою Лікерта: від 1 – зовсім не типове для мене до 5 – дуже типове для мене.

Методика має бланк, інструкцію, ключ для інтерпретації діагностичних результатів.

Опитувальник «Індекс благополуччя ВООЗ-5» (WHO-5 WELL-BEING INDEX) (адаптація Л.М. Карамушки, К.В. Терещенко, О.В. Креденцер) [18] складається з 5 тверджень та вимірює рівень психологічного благополуччя особистості. Респондент повинен оцінити кожне твердження за 5-бальною шкалою Лікерта, де 0 – Ніколи, 1 - Певний час, 2 - Менше половини часу, 3 - Більше половини часу, 4 - Більшість часу, 5 - Весь час.

Принцип інтерпретації та обробки: загальний бал обчислюється шляхом підсумовування балів п'яти відповідей та коливається від 0 до 25; щоб отримати відсотковий показник від «0» до «100», загальний бал множать на «4». Відсотковий показник «0» відповідає найнижчому благополуччю, а «100» – найвищому благополуччю. Від 0% до 40% діагностується низький рівень благополуччя, від 41% до 62% – середній рівень благополуччя, від 63% до 100% – високий рівень благополуччя.

Таким чином, позитивними психологічними чинниками вибору професії старшокласниками ми вважаємо високий рівень психологічного благополуччя та толерантності до невизначеності, негативними – високий рівень фрустрації, тривожності, агресивності та ригідності.

Аналіз результатів емпіричного дослідження та процедури пошуку взаємозв'язків між вказаними чинниками та професійним самовизначенням старшокласників, представлений у наступному розділі.

Висновки до розділу 2

Програма емпіричного дослідження, що представлена у цьому розділі мала за мету виявлення психологічних чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану. Згідно із сформульованими завданнями, емпіричне дослідження планувалось проводити у декілька основних етапів, це: підготовчий, діагностичний та аналітико – інтерпретаційний етапи емпіричного дослідження.

На етапі підготовки емпіричного дослідження була сформульована емпірична гіпотеза, сформована вибірка та здійснено відбір психометричного комплексу методик, згідно із метою та завданнями дослідження.

Вибірку нашого дослідження складала старшокласники (від 16 до 18 років), що відповідає віковому етапу – раннє юнацтво.

На другому - діагностичному етапі дослідження - була проведена діагностика допомогою обраного психодіагностичного інструментарію.

Дослідження проводилося методом інтернет-опитування через спеціально створену форму, що включала у себе тексти емпіричних методик та анкету для збору даних респондентів для виявлення основних характеристик вибірки дослідження.

На третьому аналітико-інтерпретаційному етапі було проведено обробку та аналіз емпіричних даних з використанням методів кореляційного,

кількісного та якісного аналізу за допомогою програм Excel 2010 та SPSS 17.0.

Аналіз результатів емпіричного дослідження за описаною програмою представлені у наступному розділі.

РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТАРШОКЛАСНИКАМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1. Аналіз особливостей здійснення вибору професії старшокласниками

Першим завданням нашого дослідження було виявлення рівня сформованості професійного самовизначення старшокласників в умовах воєнного стану за допомогою анкети, розробленої А. Шевченко. Результати представлені на рис. 3.1.

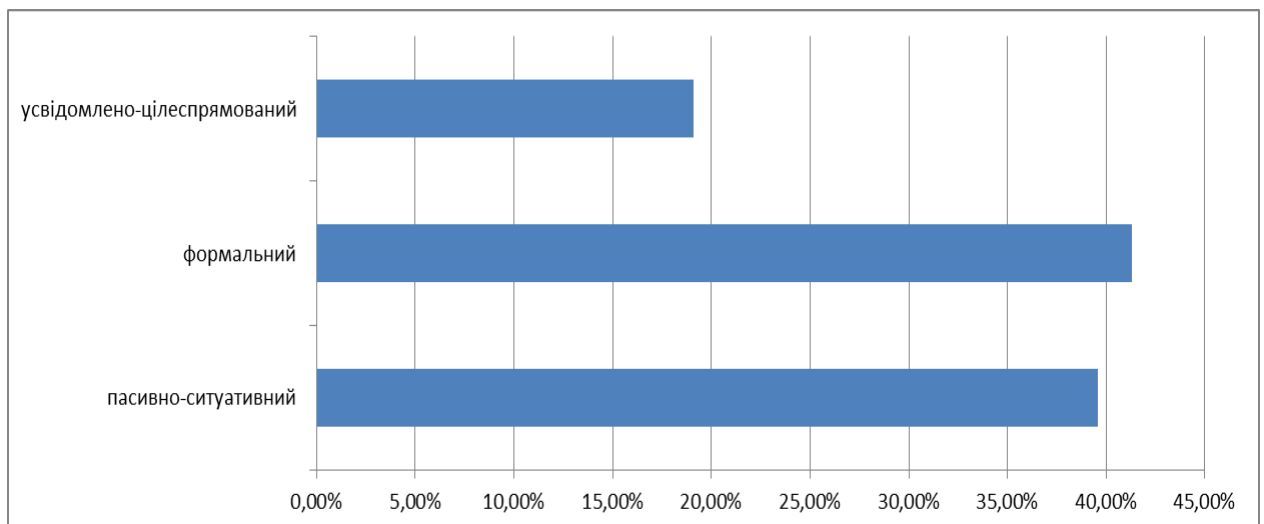

Рис. 3.1. Розподіл рівня сформованості професійного самовизначення у вибірці старшокласників

Як можна побачити з рис. 3.1, нами визначено, що 39,6% старшокласників виявляють низький або пасивно-ситуативний рівень сформованості професійного самовизначення. Високий рівень, а саме усвідомлено-цілеспрямований, визначено у 19,1% старшокласників. Інші виявляють середній (формальний) рівень – 41,3%. Такі показники вказують на

те, що в умовах воєнного стану потрібне більше зусиль вкладати у профорієнтаційну роботу із учнями старших класів.

Наступним завданням нашого дослідження було виявлення провідної ціннісної складової мотивації професійної діяльності старшокласників.

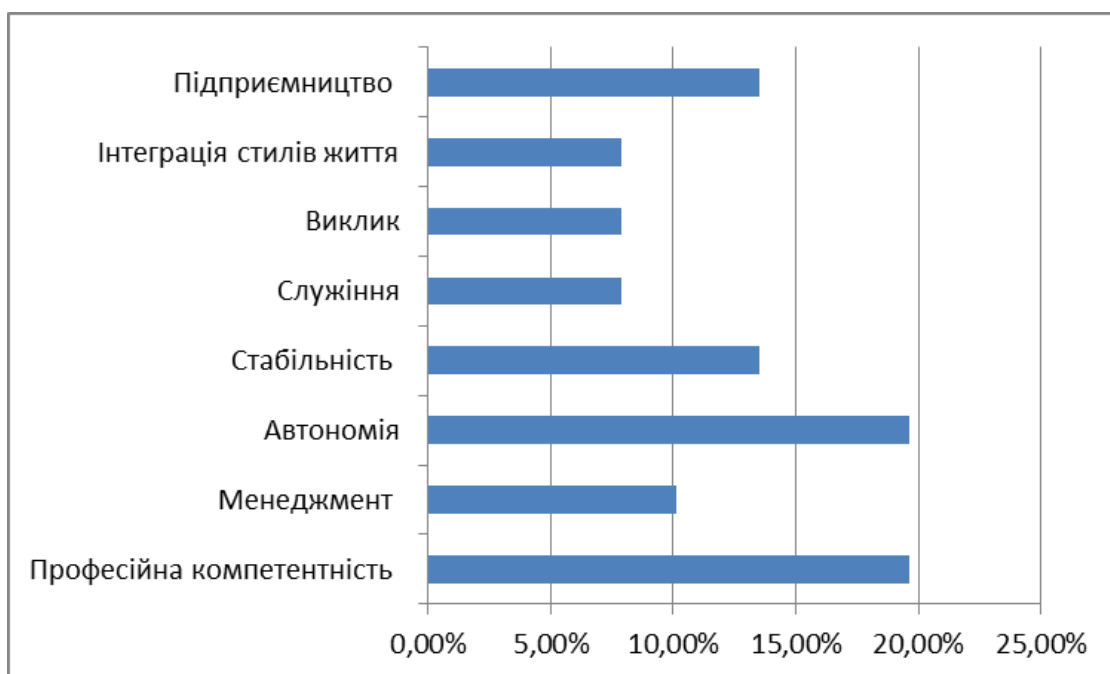

Рис. 3.2. Результати дослідження кар'єрної мотивації старшокласників

Як проілюстровано на гістограмі (рис. 3.2), яскраво вираженими кар'єрними мотивами старшокласників в умовах воєнного стану є: професійна компетентність та автономія (19,6%), Мотивація професійної компетентності пов'язана з наявністю здібностей та талантів у певній галузі (наукові дослідження, технічне проектування, фінансовий аналіз тощо). Старшокласники з такою мотивацією прагнуть набути майстерності у певній професії, досягти успіху у професійній сфері.

Прагнення до автономії, як джерело професійної мотивації старшокласників характеризує потребу робити все по-своєму: самому вирішувати, коли, над чим і скільки працювати. Така людина не хоче підкорятися правилам організації (робоче місце, час, формений одяг).

Також наше дослідження виявило, що 13,5% старшокласників виявляють підприємництво як провідну мотивацію професійної самореалізації. Така кар'єрна мотивація характеризує людину, що прагне створювати щось нове, долати перешкоди, готова до ризику, не бажає працювати на інших, а хоче мати свою марку, свою справу, своє фінансове благополуччя.

Діагностика мотивації професійної самореалізації старшокласників, виявила також 10,1% старшокласників, що прагнуть бути управлінцями (менеджмент). У вказаній категорії кар'єрних орієнтацій велике значення мають орієнтація особистості інтеграцію зусиль інших, повноту відповідальності за кінцевий результат і з'єднання різних функцій організації. Така робота вимагає навичок міжособистісного та групового спілкування, емоційної врівноваженості, щоб нести тягар відповідальності та влади.

Ще однією вираженою групою мотивації професійної самореалізації у старшокласників виявилася стабільність (13,5% старшокласників), що обумовлена потребою у безпеці та стабільності для того, щоб майбутні життєві події були передбачуваними.

Таким чином, проведене нами дослідження вказує на те, що потрібна більш системна та інтегрована програми профорієнтаційної роботи із старшокласниками, із залученням спеціалістів різних сфер, психологічної діагностики та тренінгів розвитку професійного самовизначення, адже виявлений рівень більшості старшокласників характеризується як формальний та пасивно-ситуативний.

У наступному розділі проаналізуємо чинники вибору професії у старшокласників в умовах воєнного стану.

3.2. Аналіз чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану

Одним з важливих чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану, ми вважаємо психологічне благополуччя особистості. Психологічне благополуччя у контексті адаптації людини до зовнішніх умов, що викликають стрес, розглядається як стан, при якому динамічна рівновага між середовищем та особистістю – досягнута, а людина відчуває спокій, впевненість та задоволення. Це складна структура, яка включає у себе і позитивні відносини з іншими людьми, і адаптацію, і автономію, і цілеспрямованість, і психологічну ресурсність, і самоприйняття, і самооцінку і ще декілька важливих складових. У нашому дослідженні для виміру рівня психологічного благополуччя старшокласників ми використовували «Індекс благополуччя ВООЗ-5» в адаптації Л.М. Карамушки, К.В. Терещенко, О.В. Креденцер. Результати представлені на рис. 3.3.

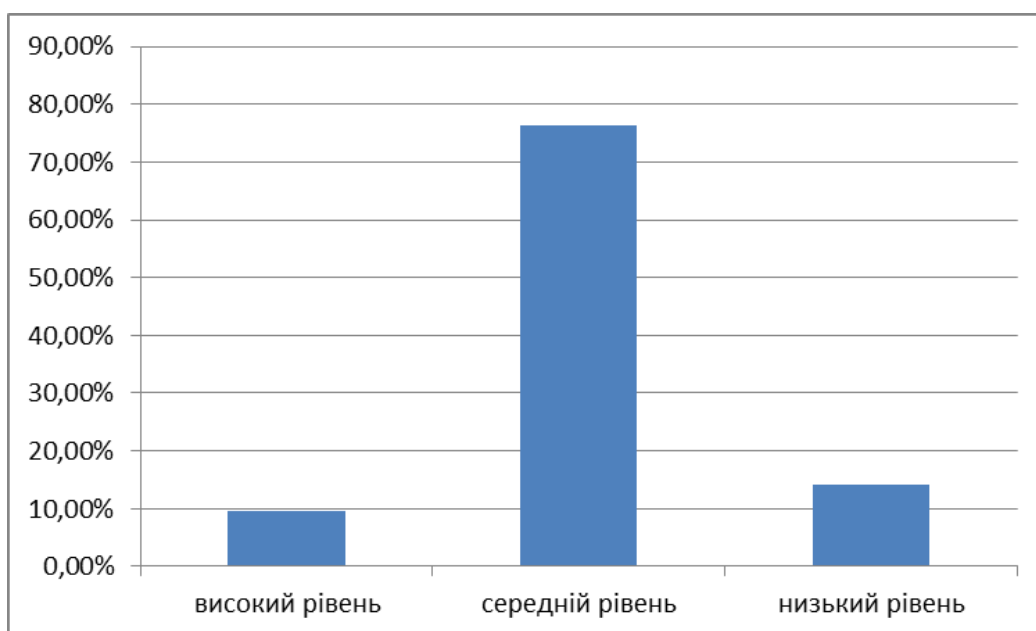

Рис.3.3. Рівень благополуччя старшокласників в умовах воєнного стану

Діагностика виявила, що переважна більшість старшокласників (76,3%) відрізняється середнім рівнем психологічного благополуччя. Низький рівень виявлено у 14,2% опитаних школярів, високий – у 9,5%.

Для підтвердження чи спростування існування взаємозв'язку професійного самовизначення та психологічного благополуччя, нами було здійснено кореляційний аналіз Пірсона. Результати представлені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Взаємозв'язок професійного самовизначення та психологічного благополуччя старшокласників

N=57	Показник психологічного благополуччя
Професійне самовизначення	,502**

Примітки. 1. Нулі не вказані. 2. Знак вказує на рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.*

Як можна побачити з таблиці 3.1, нами виявлено значимий додатний зв'язок між показником професійного самовизначення та психологічного благополуччя. Такими чином, можна зробити висновок про те, що рівень психологічного благополуччя старшокласників в умовах воєнного стану може бути чинником вибору професії у цих складних умовах життєдіяльності.

Крім того, нашою емпіричною гіпотезою було припущення, що не тільки рівень психологічного благополуччя, а і взагалі психічний стан особистості може бути чинником вибору професії. Тому нами було дослідження особливості психічного стану старшокласників за допомогою адаптованого українською мовою опитувальника Г. Айзенка. Результати представлені у таблиці нижче.

Показниками психічних станів Г. Айзенк визначав рівень тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності особистості.

Тривожність це індивідуальна психологічна особливість, що виявляється в схильності людини часто переживати сильну тривогу з незначних приводів, що призводить до виникнення стресового стану.

Фрустрація – це ознака емоційного стану, характерною рисою якого є дезорганізація свідомості й діяльності в стані безнадійності, втрати перспективи. Може виникнути як реакція на стресогенну подію, а може сам по собі бути ознакою стресу.

Агресивність - ситуативний стан, який характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту. Тобто агресивність є афективною реакцією на стрес.

Ригідність це нездатність людини швидко адаптуватися до зовнішніх умов життєдіяльності, змінювати шаблони поведінки, обирати ефективні стратегії. У контексті нашого дослідження ригідність це особистісна особливість, що підвищує рівень стресу у відповідь на стресогенні чинники умов воєнного стану, коли старшокласник не може швидко до них адаптуватися.

Таблиця 3.2.

**Рівень показників психічного стану старшокласників в умовах
воєнного стану**

	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Тривожність	12,9%	78,0%	9,1%
Фрустрація	17,3%	64,2%	18,5%
Агресивність	14,7%	72,4%	12,9%
Ригідність	9,1%	52,3%	38,6%

Як видно із таблиці 3.2, старшокласники переважно виявляють середній рівень показників тривожності (78%), агресивності (72,4%), фрустрації (64,2%) та ригідності (52,3%). При цьому високий рівень тривожності діагностовано у 12,9% старшокласників, високий рівень фрустрації – у 17,3%, агресивності – у 14,7%, високий рівень ригідності – у 9,1% старшокласників.

Для визначення взаємозв'язку психічного стану та професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці в умовах воєнного стану, нами також було здійснено кореляційний аналіз Пірсона. Результати представлені у таблиці.

Таблиця 3.3

Взаємозв'язки між показником професійного самовизначення та показниками психічного стану старшокласників

N=57	Показник тривожності	Показник агресивності	Показник фрустрації	Показник ригідності
Професійне самовизначення	-,451*	-,513*	-,549**	-,492*

Примітки. 1. Нулі не вказані. 2. Знак вказує на рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.*

Кореляційний аналіз Пірсона, як можна побачити з таблиці 3.3, визначив наявність значимих від'ємних кореляцій між професійним самовизначенням та рівнем тривожності ($r = -0,451$, рівень значимості $p \leq 0,05$), агресивності ($r = -0,513$, рівень значимості $p \leq 0,05$), фрустрації ($r = -0,549$, рівень значимості $p \leq 0,01$) та ригідності ($r = -0,492$, рівень значимості $p \leq 0,05$).

Можна зробити висновок про те, що професійне самовизначення старшокласників в умовах воєнного стану дійсно залежить від особливостей їх психічного стану. При умові зниження тривожності, фрустрації, підвищення рівня психічної лабільності можлива оптимізація процесу

професійного самовизначення. Такі результати можна буде враховувати при складанні профорієнтаційних програм для школи.

На наступному етапі нашого дослідження, нами було також визначено рівень толерантності до невизначеності.

Психологічний феномен толерантності до невизначеності визначає готовність суб'єкта приймати рішення в умовах невизначеності, суперечливості, новизни ситуації, неповноти інформації, невідомості наслідків вибору. Толерантність до невизначеності напряму залежить від ситуативної та особистісної тривожності людини. І тому нами було висунуте припущення, що толерантність (інтолерантність) до невизначеності також може бути вагомим чинником вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану.

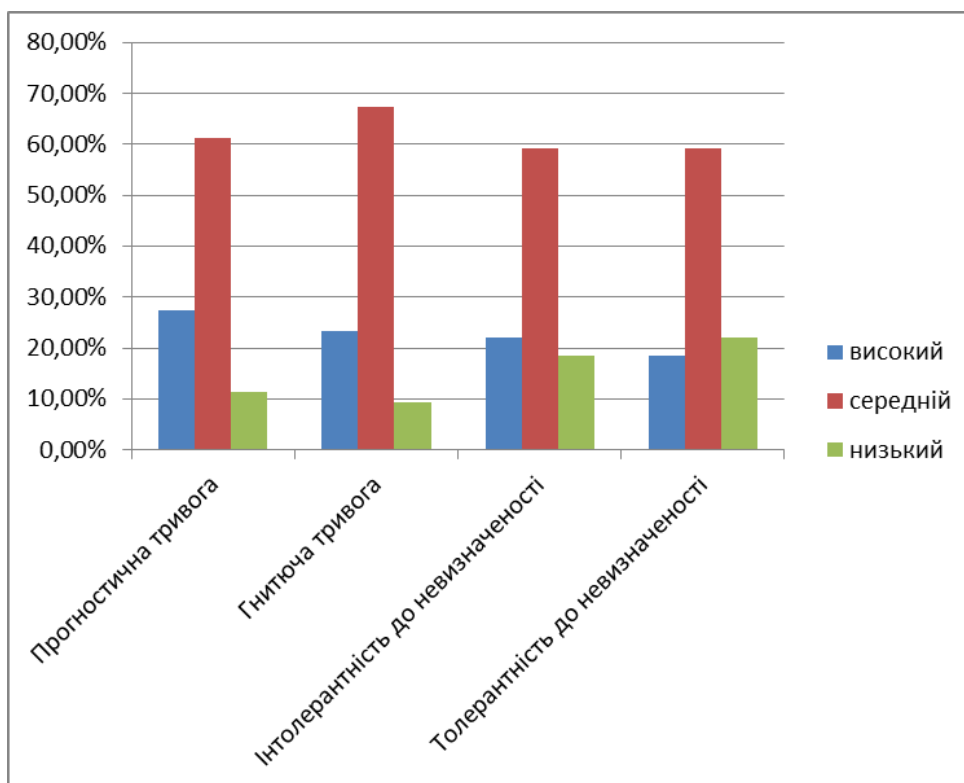

Рис. 3.4. Рівень толерантності та інтолерантності до невизначеності у українців

Методика, яку ми застосовували для виміру толерантності до невизначеності – це «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона (IUS-12), адаптована українською мовою Громою Г.М. Результати представлені на рис. 3.4.

Діагностика виявила у більшості старшокласників середні показники за шкалами тривоги та інтолерантності до невизначеності.

Досліджено, що високий рівень прогностичної тривоги виявляє 27,5% респондентів, низький рівень – 11,4%. Тобто переважна більшість (61,1%) опитаних старшокласників виявляє її середній рівень. Зазначимо, що прогностична тривога це показник, який характеризує когнітивний компонент ставлення до ситуацій невизначеності. Високий рівень говорить про інтолерантність до невизначеності, низький – про толерантність до неї.

Емоційно-тілесний компонент ставлення до умов невизначеності характеризує рівень гнітючої тривоги. Діагностика старшокласників виявила, що високий її рівень проявлений у 23,4% респондентів, середній – у 67,4%, низький – у 9,2%.

Загальний показник толерантності до невизначеності є полярним. Високий показник інтолерантності говорить нам про низьку толерантність до невизначеності і навпаки. Таким чином виявлено, що високий рівень толерантності до невизначеності (низький рівень інтолерантності) виявляє 18,6% опитаних респондентів, середній – 59,3%, низький рівень толерантності до невизначеності (високий - інтолерантності) виявляє 22,1% старшокласників.

Таким чином, можна зробити загальний висновок про те, що переважна більшість старшокласників в умовах воєнного стану характеризується середнім рівнем толерантності до невизначеності.

Для підтвердження або спростування існування взаємозв'язку вибору професії та інтолерантності до невизначеності, було здійснено кореляційний аналіз. Результати представлені у таблиці 3.4.

Взаємозв'язок показників професійного самовизначення та інтолерантності до невизначеності у старшокласників в умовах воєнного стану

N=57	Показник інтолерантності до невизначеності
Професійне самовизначення	-,488*

Примітки. 1. Нулі не вказані. 2. Знак вказує на рівень значущості $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.*

З таблиці вище видно, що припущений нами кореляційний зв'язок існує і що інтолерантність до невизначеності виявляє зворотну кореляцію із професійним самовизначенням у вибірці старшокласників в умовах воєнного стану ($r = -0,488$, рівень значимості $p \leq 0,05$).

Можна зробити висновок про те, що розвиток толерантності до невизначеності, а саме вміння швидко адаптуватися, приймати ефективні рішення у життєвих ситуаціях, планувати різні варіанти майбутнього, що знижує тривогу щодо нього та сьогодення, що є мінливим і важко піддається прогнозам в умовах війни в Україні, – оптимізує процес професійного вибору старшокласників в умовах воєнного стану.

Отримані дані потрібно враховувати при складанні плану різних занять та курсів з профорієнтації для старшокласників.

З огляду на аналіз результатів емпіричного дослідження можна зробити висновок про те, що психологічне благополуччя старшокласників, рівень толерантності до невизначеності та особливості їх психічного стану дійсно є чинниками вибору професії в умовах воєнного стану.

Підведемо підсумки емпіричного дослідження.

Висновки до розділу 3

Досліджено рівень професійного самовизначення та мотивація кар'єри старшокласників в умовах воєнного стану. Виявлено, що 39,6% старшокласників виявляють низький або пасивно-ситуативний рівень сформованості професійного самовизначення. Високий рівень, а саме усвідомлено-цілеспрямований, визначено у 19,1% старшокласників. Інші виявляють середній (формальний) рівень – 41,3%.

У мотиваційній складовій професійного самовизначення переважають мотиви професійної компетентності, автономії, стабільності та підприємництва.

Зроблено висновок про те, що в умовах воєнного стану необхідне створення та реалізація спеціальних профорієнтаційних програм для старшокласників.

Досліджено чинники вибору професії старшокласниками.

Зокрема визначено рівень психологічного благополуччя та його зв'язок із професійним самовизначенням. Діагностика рівня психологічного благополуччя виявила, що переважна більшість старшокласників (76,3%) відрізняється середнім рівнем психологічного благополуччя. Кореляційний аналіз виявив значимий додатний зв'язок між показниками професійного самовизначення та психологічного благополуччя (0,502, $p \leq 0,01$). Зроблено висновок про те, що психологічне благополуччя старшокласників в умовах воєнного стану є одним з чинником вибору професії.

Досліджено особливості психічного стану старшокласників. Виявлено, що в умовах воєнного стану, старшокласники виявляють переважно середній рівень показників тривожності (78%), агресивності (72,4%), фрустрації (64,2%) та ригідності (52,3%).

Кореляційний аналіз виявив значимі від'ємні зв'язки між показниками психічного стану та рівнем професійного самовизначення: рівнем

тривожності ($r=-0,451$, $p\leq 0,05$), агресивності ($r=-0,513$, $p\leq 0,05$), фрустрації ($r=-0,549$, $p\leq 0,01$) та ригідності ($r=-0,492$, $p\leq 0,05$). Зроблено висновок про те, що професійне самовизначення старшокласників в умовах воєнного стану дійсно залежить від особливостей їх психічного стану. При умові зниження тривожності, фрустрації, підвищення рівня психічної лабільності можлива оптимізація процесу професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці.

Досліджено рівень толерантності до невизначеності. Виявлено, що більшість старшокласників в умовах воєнного стану (59,3%) виявляють середній рівень толерантності до невизначеності, високий рівень інтолерантності до невизначеності виявляє 22,1% старшокласників.

Нами також визначено, що інтолерантність до невизначеності виявляє зворотну кореляцію із професійним самовизначенням у вибірці старшокласників в умовах воєнного стану ($r=-0,488$, $p\leq 0,05$). Можна зробити висновок про те, що толерантність до невизначеності також є чинником вибору професії у старшокласників і при підвищенні її рівня, буде спостерігатися оптимізація професійного самовизначення.

Загалом аналіз результатів емпіричного дослідження показав, що психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності та стабілізація психічного стану старшокласників можуть значно оптимізувати процес професійного самовизначення в умовах воєнного стану.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено теоретичний аналіз феномену професійного самовизначення. Визначено, що самовизначення професійне та особистісне є центральними новоутвореннями юнацького віку. Професійне самовизначення - це вибіркове ставлення людини до професії загалом, і до конкретної обраної професії.

Психологічною основою професійного самовизначення стає осмислений вибір професії з урахуванням особистих можливостей, вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов.

Також виявлено, що у ранньому юнацькому віці основними чинниками професійного самовизначення є вплив сім'ї та однолітків, схильності, інформованість про професії, самооцінка, та інші.

Теоретичний аналіз сучасної української психологічної літератури показав, що проблема професійного самовизначення старшокласників під час війни, його чинники та особливості не досліджені. Нами висунута емпірична гіпотеза про те, що існують внутрішні чинники цього процесу, що обумовлені саме воєнним станом у нашій країні.

2. На основі теоретичного аналізу психологічної наукової літератури розроблено програму емпіричного дослідження психологічних чинників вибору професії старшокласниками в умовах воєнного стану, що проводилося у декілька основних етапів, це: підготовчий, діагностичний та аналітико – інтерпретаційний етапи емпіричного дослідження. Сформульована емпірична гіпотеза, сформована вибірка та здійснено відбір психометричного комплексу методик, згідно із метою та завданнями дослідження. Проведено дослідження, зроблені висновки.

3. Досліджено рівень професійного самовизначення та мотивація кар'єри старшокласників в умовах воєнного стану. Виявлено, що 39,6% старшокласників виявляють низький або пасивно-ситуативний рівень

сформованості професійного самовизначення. Високий рівень, а саме усвідомлено-цілеспрямований, визначено у 19,1% старшокласників. Інші виявляють середній (формальний) рівень – 41,3%.

Визначено, що у мотиваційній складовій професійного самовизначення переважають мотиви професійної компетентності, автономії, стабільності та підприємництва. Зроблено висновок про те, що в умовах воєнного стану необхідне створення та реалізація спеціальних профорієнтаційних програм для старшокласників.

4. Досліджено чинники вибору професії старшокласниками. Зокрема визначено рівень психологічного благополуччя та його зв'язок із професійним самовизначенням. Діагностика рівня психологічного благополуччя виявила, що переважна більшість старшокласників (76,3%) відрізняється середнім рівнем психологічного благополуччя. Кореляційний аналіз виявив значимий додатний зв'язок між показниками професійного самовизначення та психологічного благополуччя ($0,502, p \leq 0,01$). Зроблено висновок про те, що психологічне благополуччя старшокласників в умовах воєнного стану є одним з чинником вибору професії.

Досліджено особливості психічного стану старшокласників. Виявлено, що в умовах воєнного стану, старшокласники виявляють переважно середній рівень показників тривожності (78%), агресивності (72,4%), фрустрації (64,2%) та ригідності (52,3%).

Кореляційний аналіз виявив значимі від'ємні зв'язки між показниками психічного стану та рівнем професійного самовизначення: рівнем тривожності ($r = -0,451, p \leq 0,05$), агресивності ($r = -0,513, p \leq 0,05$), фрустрації ($r = -0,549, p \leq 0,01$) та ригідності ($r = -0,492, p \leq 0,05$). Зроблено висновок про те, що професійне самовизначення старшокласників в умовах воєнного стану дійсно залежить від особливостей їх психічного стану. При умові зниження тривожності, фрустрації, підвищення рівня психічної лабільності можлива

оптимізація процесу професійного самовизначення у ранньому юнацькому віці.

Досліджено рівень толерантності до невизначеності. Виявлено, що більшість старшокласників в умовах воєнного стану (59,3%) виявляють середній рівень толерантності до невизначеності, високий рівень інтолерантності до невизначеності виявляє 22,1% старшокласників.

Нами також визначено, що інтолерантність до невизначеності виявляє зворотну кореляцію із професійним самовизначенням у вибірці старшокласників в умовах воєнного стану ($r=-0,488$, $p\leq 0,05$). Можна зробити висновок про те, що толерантність до невизначеності також є чинником вибору професії у старшокласників і при підвищенні її рівня, буде спостерігатися оптимізація професійного самовизначення.

Зроблений висновок про те, що психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності та стабілізація психічного стану старшокласників можуть значно оптимізувати процес професійного самовизначення в умовах воєнного стану.

Отримані результати можуть стати в нагоді науковцям при написанні дослідницьких праць, а також співробітниками соціально-психологічної служби закладів середньої освіти та педагогам з метою розробки профорієнтаційних програм, тренінгів, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (24 березня 2017 року) / за заг. ред. О.Г. Льовкіної, Р.А. Калениченка. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. 238 с.
2. Булах І. С. Психологія життєвих криз особистості. Курс лекцій : навч. посібн. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 110 с.
3. Ващенко І.В., Іваненко Б.Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. Проблеми сучасної психології, 2018. Вип. 40. С. 33-49. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_40_5
4. Гринів О. Історія філософії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2015. 559 с.
5. Громова Г.М. Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості: дис.. на здоб. наук. ступ. д. філософії за спеціальністю 053-Психологія. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ. 2022.
6. Гуцан Л. Особливості професійного самовизначення учнівської молоді в умовах профільного навчання. Збірник наукових праць. Вип. 15. Кн. 1. С. 350–356.
7. Євдокімова О. О. Історія психології : навч. посіб. Харків : Константа, 2020. 320 с.
8. Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник. Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. Київ: НВП «Інтерсервіс». 235 с.
9. Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань : Візаві, 2012. 209 с.
10. Камбур А. В. Соціальна адаптація особистості в суспільстві переходного типу: зміна ціннісних пріоритетів: дис... канд. соціол. наук:22.00.04.

- Гуманітарний ун-т "Запорізький ін-т держ. та муніципального управління". Запоріжжя, 2007. 203 с.
11. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія». Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
 12. Когутяк Н. Аксіопсихологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи. Психологія особистості. 2014. №1(3). С.79–87.
 13. Кокур О.М. Аналіз поняття адаптаційних можливостей людини. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ: Гнозіс, 2002. Т. IV. Ч. 5. С. 137 – 140.
 14. Клибанівська Т. Професійне самовизначення та професійне становлення старшокласників. Актуальні проблеми психології. Т. 1. Вип. 57. С. 32–38
 15. Кулаков Р. С. Професійне самовизначення особистості: критерії та показники її сформованості в ранній юності. Проблеми сучасної психології. 2010. № 8. С. 555-564.
 16. Мартиненко О. Загальні особливості професійного самовизначення сучасних старшокласників. Габітус. Психологія особистості. 2020. Вип. 16. С. 151–155.
 17. Марченко І. Ф., Ташкінова О.А. Активізація молодіжного волонтерського руху: досвід прифронтового міста Маріуполя. Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: зб. матеріалів, доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 28 лютого 2018 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 303-307.
 18. Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій : психологічний практикум. Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко, В. І. Лагодзінська, В. М. Івкін, О. С. Ковальчук ; за ред. Л.

- М. Карамушки. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 76 с
19. Ніколаєнко, С.І., Ніколаєнко О.С. Поняття адаптації в різних напрямках психології. Світогляд - Філософія - Релігія : збірник наукових праць. Суми : УАБС НБУ, 2012. Вип. 2. С. 68-77.
 20. Носенко В.Н. Особистісна зрілість та психологічна стійкість в екстремальних ситуаціях. Проблеми екстремальної та кризової психології, № 2, 2007 р., с.97-105
 21. Оліховська Л. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2016. Випуск 2. С. 161-164.
 22. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. 430 с.
 23. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова [та ін.]. К. : Наш формат, 2017. 1068 с.
 24. Павлова І.І. Якісна характеристика видів мотивації персоналу. Вчені записки Університету «КРОК». 2014. Вип. 36. С. 212–217.
 25. Посацький О. Аналіз проблеми професійного самовизначення в юнацькому віці. Проблеми гуманітарних наук, 2013. Випуск 31. С. 73-83.
 26. Потоцька І. Вивчення сформованості професійного самовизначення старшокласників . Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія, 2016. Том 21. № 4. С. 164-171.
 27. Професійне самовизначення старшокласників в умовах освітнього округу /Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, З. В. Охріменко, О. М. Пархоменко, Л. І. Гриценко, І. І. Ткачук. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 220 с.
 28. Психодіагностика розвитку особистості в умовах сімейної соціалізації: науково-методичний посібник. За ред. О.І.Власової, Н.М. Булатевич,

- В.Є.Луньова. Укладачі: О.І.Власова, Н.М.Булатевич, Т.М.Яблонська, Н.М.Дембицька, Т. О. Піроженко. 2020. 323 с.
- 29.Психологічна енциклопедія / автор-упоряд. О. Степанов. Київ: «Академвидав», 2016. 424 с.
- 30.Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія [за ред. : С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. 540 с.
- 31.Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник (за ред. З. Г. Кісарчук). Київ: ТОВ "Видавництво "Логос", 2005. 206 с.
- 32.Психологічні ресурси особистості: соціально-психологічний зміст. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2019. 87 с.
- 33.Раєвська Я.М., Герасемчук А.В. Психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників (за результатами дослідження). Габітус, 2023. Вип. 48. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.14>
- 34.Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. Історія філософії: навчальний посібник. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с.
- 35.Сердюк Л. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників. Освіта регіону. 2011. №1. Режим доступу: <https://social-science.uu.edu.ua/article/419>
- 36.Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
- 37.Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі: монографія / Під ред. Н.Є. Завацької. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. 320 с.
- 38.Ташкінова О. А., Міщенко С. О., Тоцька К. С. Сучасний стан та перспективи професійного самовизначення здобувачів освіти загальноосвітніх навчальних закладів м. Маріуполь: за матеріалами

соціологічного дослідження. ГРАНІ, 2018. Том 21. № 9. С. 58-69. DOI: 10.15421/1718115

39. Ткачук І.І. Психолого-педагогічний супровід особистісного і професійного самовизначення старшокласників, що опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок військових конфліктів : [метод. рек.]; наук. ред. В. Г. Панок. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 78 с.
40. Хом'юк І., Петрук В., Хом'юк В. Фактори впливу на професійне самовизначення особистості в умовах ринкової економіки. Педагогіка безпеки. 2017. № 1. С. 6–11.
41. Чечко І. Професійне самовизначення старшокласників як передумова успішної самореалізації та кар'єрного розвитку. Психологія праці. 2020. Т. 31(70). № 3. С. 39–45.
42. Шевченко А.М. Професійне самовизначення старшокласників як чинник особистісного зростання. Дис. канд.псих.наук. Текст. Київ. 2021. Режим доступу:
http://ipood.com.ua/data/avtoreferaty_i_dysertatsii/2021/SHEVENKO_diser_pas.pdf
43. Яновська Т. Психологічні особливості професійного самовизначення у підлітковому та юнацькому віці. Молодий вчений. 2017. № 4. С. 270-274.
44. Adams, K. Social Class and Career Choices: A Comparative Analysis of Youth in Military Service-Required Countries. *Social Science Quarterly*, 2016. 35(2). 301-315.
45. Aydin E. The Effect of Family and Social Environment on Career Decisions: An Analysis from Turkey. *Journal of Career and Family Counseling*, 2019. 11(2). 301-315.
46. Lee J. Parental Influence on Career Decision-Making Among Youth in Countries with Mandatory Military Service. *Journal of Family Psychology*, 2017. 22(3). 112-128.

47.Petrov M. Factors Influencing Career Decisions Among Youth in Countries with Mandatory Military Service: A Case Study from Ukraine. *Eastern European Studies Journal*, 2020. 15(4). 112-128.

ДОДАТКИ

Додаток А. ОПИТУВАЛЬНИК «ІНДЕКС БЛАГОПОЛУЧЧЯ ВООЗ-5»
(WHO-5 WELL-BEING INDEX) (адаптація Л.М. Карамушки, К.В. Терещенко,
О.В. Креденцер)

Інструкція для учасників опитування:

Будь ласка, вкажіть наскільки кожне з п'яти тверджень точно описує те, як Ви почувалися протягом останніх 2-х тижнів. Зверніть увагу, що чим вище бал, тим краще Ваше самопочуття (обведіть відповідну цифру).

Ніколи	Певний час	Менше половини часу	Більше половини часу	Більшість часу	Весь час
0	1	2	3	4	5

Текст опитувальника:

1. Я відчував/відчувала бадьорість і був/була у гарному настрої	0	1	2	3	4	5
2. Я відчував/відчувала спокій і розслабленість	0	1	2	3	4	5
3. Я почувався/почувалась активним/активною і повним/повною енергії	0	1	2	3	4	5
4. Я прокидався/прокидалась свіжим/свіжою і відпочившим/відпочившою	0	1	2	3	4	5
5. Моє щоденне життя було наповнене цікавими речами	0	1	2	3	4	5

Додаток Б. ОПИТУВАЛЬНИК «САМООЦІНКА СТАНІВ ТРИВОЖНОСТІ, ФРУСТРАЦІЇ, АГРЕСИВНОСТІ ТА РИГІДНОСТІ» (адаптований варіант методики Г. Айзенка)

Текст опитувальника:

№ з/п	Психічний стан	Так	Не знаю	Ні
1	Не почуваюся впевненим	2	1	0
2	Нерідко червонію через дрібниці	2	1	0
3	Мій сон неспокійний	2	1	0
4	Легко впадаю в тугу	2	1	0
5	Турбуюся через неприємності, які існують поки що лише в моїй уяві	2	1	0
6	Мене лякають конфлікти	2	1	0
7	Люблю «порпатися» у власних недоліках	2	1	0
8	Мене легко переконати	2	1	0
9	Я самовразливий	2	1	0
10	Важко витримую час очікувань	2	1	0
11	Нерідко мені здається безвихідною ситуація, з якої насправді можна знайти вихід	2	1	0
12	Неприємності дуже мене засмучують	2	1	0
13	У разі великих неприємностей я схильний до самозвинувачувань	2	1	0
14	Нещастя й невдачі нічого мене не навчили	2	1	0
15	Я часто відмовляюся від боротьби, вважаючи її марною	2	1	0
16	Я часто почуваюся беззахисним	2	1	0
17	Іноді я відчуваю відчай	2	1	0
18	Зазнаю почуття розгубленості перед труднощами	2	1	0
19	Іноді, у важкі хвилини, поведжуся як дитина, хочу, щоб мене пожаліли	2	1	0
20	Вважаю недоліки власного характеру невиправними	2	1	0
21	Залишаю за собою останнє слово	2	1	0
22	Нерідко під час розмови перебиваю співрозмовника	2	1	0

25	Прагну бути авторитетом для оточуючих	2	1	0
26	Не задовольняюся малим, хочу набагато більше	2	1	0
27	Коли розгніваюся, не вмію стримуватися	2	1	0
28	Люблю керувати, а не підпорядковуватися	2	1	0
29	Маю різку, грубувату жестикуляцію	2	1	0
30	Я мстивий	2	1	0
31	Мені важко змінювати звички	2	1	0
32	Важко переключаю увагу	2	1	0
33	Дуже насторожено ставлюся до всього нового	2	1	0
34	Мене важко переконати	2	1	0
35	Нерідко мене не залишають думки, яких варто було б позбутися	2	1	0
36	Важко сходжуся з людьми	2	1	0
37	Мене засмучує щонайменша зміна плану дій	2	1	0
38	Я неохоче йду на ризик	2	1	0
39	Гостро переживаю відхилення від установленого мною звичного режиму	2	1	0
40	Почуваюся на межі можливостей	2	1	0

Додаток В. Бланк тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності»
Н.Карлетона (IUS-12) в україномовній адаптації

ПІБ/№ ID _____

Дата _____

«Шкала інтолерантності до невизначеності»
(IUS – 12) Н. Карлетона (в адаптації Г. Громової)

Будь ласка, обведіть число, яке найкраще відповідає тому, наскільки ви згодні з кожним пунктом

	Зовсім не типово для мене	Майже не типово для мене	Певною мірою типово для мене	Значною мірою типovo для мене	Дуже типово для мене
1. Непередбачувані події мене сильно засмучують	1	2	3	4	5
2. Я засмучуюсь, коли у мене немає всієї необхідної мені інформації.	1	2	3	4	5
3. Невизначеність заважає мені жити повним життям.	1	2	3	4	5
4. Слід завжди думати наперед, аби уникати несподіванок.	1	2	3	4	5
5. Навіть при відмінному плануванні незначна непередбачувана подія може все зіпсувати.	1	2	3	4	5
6. Коли приходить час діяти, невідомість паралізує мене.	1	2	3	4	5
7. Коли я непевний, я не можу нормально функціонувати.	1	2	3	4	5
8. Я завжди хочу знати, що чекає на мене у майбутньому.	1	2	3	4	5
9. Я терпіти не можу, коли щось застає мене зненацька.	1	2	3	4	5
10. Найменший сумнів може перешкодити мені діяти.	1	2	3	4	5
11. Я повинен мати змогу організувати все заздалегідь.	1	2	3	4	5
12. Я маю уникати будь-яких невизначених ситуацій.	1	2	3	4	5

Бали _____

Підрахунок балів:

Шкала Прогностичної Тривоги: 2,4,5,8,9, 11, 12

Шкала Гнітючої Тривоги: 1,3,6,7,10

Додаток Г. Методика вивчення мотивації професійної кар'єри Шейна

Інструкція: опитувальник, який ви зараз заповнюватимете, виявляє ваші переваги у виборі професійного шляху та побудові кар'єри. Вам необхідно відповісти на 41 запитання за 10-бальною шкалою. З 1 по 21 питання - 1 бал – «зовсім неважливо», 10 балів – «дуже важливо». Із 22 по 41 питання - 1 бал – «цілком не згоден», 10 балів – «повністю згоден».

Текст опитувальника

1. Будувати кар'єру у межах конкретної сфери.
2. Здійснювати спостереження, вплив та контроль над людьми на всіх рівнях.
3. Мати можливість робити все по-своєму і не бути обмеженим правилами будь-якої організації.
4. Мати постійне місце роботи з гарантованим окладом та соціальною захищеністю.
5. Вживати своє вміння спілкуватися на користь людям, допомагати іншим.
6. Працювати над проблемами, які видаються майже нерозв'язними.
7. Вести такий спосіб життя, щоб інтереси сім'ї та кар'єри були взаємно врівноважені.
8. Створити і побудувати щось, що буде цілком моїм твором чи ідеєю.
9. Продовжувати роботу за своєю спеціальністю, ніж отримати вищу посаду, не пов'язану з моєю спеціальністю.
10. Бути першим керівником у створенні.
11. Мати роботу, не пов'язану з режимом чи іншими організаційними обмеженнями.
12. Працювати в організації, яка забезпечить мені стабільність на тривалий час.
13. Вживати свої вміння та здібності на те, щоб зробити світ кращим.
14. Змагатися та перемагати інших.
15. Будувати кар'єру, яка дозволить мені продовжувати наслідувати мій спосіб життя.
16. Створити нове комерційне підприємство.
17. Присвятити все життя обраній професії.
18. Обійняти високу керівну посаду.
19. Мати роботу, яка надає максимум свободи та автономії у виборі характеру занять, часу виконання тощо.
20. Залишатися одному місці проживання, ніж переїхати у зв'язку з підвищенням.
21. Мати можливість використовувати свої вміння та таланти для служіння важливій меті.
22. Єдина дійсна мета моєї кар'єри – знаходити та вирішувати важкі проблеми, незалежно від того, в якій галузі вони виникли.

23. Я завжди прагну приділяти однакову увагу моїй сім'ї та моїй кар'єрі.
24. Я завжди знаходжуся в пошуку ідей, які дають мені можливість розпочати та побудувати власну справу.
25. Я погоджуся на керівну посаду лише в тому випадку, якщо вона перебуває у сфері моєї професійної компетенції.
26. Я хотів би досягти такого положення в організації, що давало б можливість спостерігати за роботою інших та інтегрувати їхню діяльність.
27. У моїй професійній діяльності я найбільше дбав про свою свободу та автономію.
28. Для мене важливіше залишитися на нинішньому місці проживання, ніж отримати підвищення чи нову роботу в іншій місцевості.
29. Я завжди шукав роботу, на якій міг би приносити користь іншим.
30. Змагання та виграш – це найважливіші та хвилюючі сторони моєї кар'єри.
31. Кар'єра має сенс тільки в тому випадку, якщо вона дозволяє мені вести життя, яке подобається.
32. Підприємницька діяльність є центральною частиною моєї кар'єри.
33. Я б швидше пішов з організації, ніж почав займатися роботою, не пов'язаною з моєю професією.
34. Я вважатиму, що досяг успіху в кар'єрі тільки тоді, коли стану керівником високого рівня в солідній організації.
35. Я не хочу, щоб мене стискала якась організація чи світ бізнесу.
36. Я хотів би працювати в організації, яка забезпечує тривалий контракт.
37. Я хотів би присвятити свою кар'єру досягненню важливої та корисної мети.
38. Я почуваюся успішним лише тоді, коли я постійно залучений до вирішення важких проблем чи ситуації змагання.
39. Вибрати і підтримувати певний спосіб життя важливіше, ніж досягти успіху в кар'єрі.
40. Я завжди хотів заснувати та побудувати свій власний бізнес.
41. Я віддаю перевагу роботі, яка не пов'язана з відрядженнями.

